

УДК 347.91/.95

Катерина Куцик,*ад'юнкт докторантури та аспірантури
Національної академії внутрішніх справ*

КЛАСИФІКАЦІЯ ЗАХОДІВ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРИМУСУ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Наукова стаття присвячена аналізу диференціації заходів процесуального примусу у цивільному судочинстві. У дослідженні наведено та проаналізовано теоретичні підходи до класифікації заходів процесуального примусу, виокремлено новий критерій для такої класифікації – місце вчинення протиправної поведінки. Досліджено зміст поняття «неповага до суду». Акцентовано увагу на ролі заходів процесуального примусу у забезпеченні ефективності процесу доказування в цивільному судочинстві.

Ключові слова: класифікація, заходи процесуального примусу, розпорядження головуючого, правила суду, неповага до суду, попередження, видалення із залу судового засідання, привід свідка, показання свідка, вилучення доказів для їх дослідження судом.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Відповідно до статті 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Стаття 55 Конституції України гарантує захист прав і свобод людини і громадянина судом. Справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб є одним з основних завдань цивільного судочинства (ст. 1 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України)).

Однак під час здійснення цивільного судочинства мають місце випадки, коли суд, основним завданням якого є забезпечення кожному права на доступ до правосуддя, обмежує права громадян шляхом застосування до них заходів процесуального примусу. Так, у разі порушення встановлених у суді правил або протиправного перешкодження здійсненню цивільного судочинства судом на підставі ст. 90 ЦПК України можуть бути застосовані заходи процесуального примусу.

Слід звернути увагу на те, що визначення правової природи заходів процесуального примусу, що застосовуються у цивільному судочинстві, є одним із тих наукових питань, однозначна відповідь на яке в сучасній науці цивільного процесуального права відсутня. Натепер не вироблено загальноприйнятої

класифікації заходів процесуального примусу, що застосовуються судом під час розгляду і вирішення цивільних справ з метою реагування на порушення, допущені в ході судового засідання.

Отже, вирішення наукового завдання щодо виокремлення критеріїв та проведення на їх підставі класифікації заходів процесуального примусу, з'ясування правової природи різноманітних заходів впливу, які застосовуються судом або за його дорученням іншими уповноваженими особами, встановлення та усвідомлення (розуміння) мети цих заходів, їх правового потенціалу і співвідношення і становитиме мету цієї наукової статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із даної теми. Окремі праці вітчизняних науковців (зокрема, С. С. Бичкової, В. В. Баранкової, М. О. Гетманцевої, О. С. Захарової, В. В. Комарова, Д. Д. Луспеніка, В. І. Тертишнікова, С. Я. Фурси, Г. В. Чурп'їти, М. Й. Штефана та ін.) містять низку системних положень і висновків, що прямо або опосередковано стосуються проблематики, яка досліджується, та тим самим створюють методологічні передумови для подальших наукових розвідок із зазначеного питання.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Відповідно до ч. 1 ст. 90 ЦПК України заходами процесуального примусу є встановлені ЦПК України процесуальні дії, що застосовуються судом до осіб, які порушують встановлені в суді правила або протиправно перешкоджають здійсненню цивільного судочинства.

Види заходів процесуального примусу передбачені статтею 91 ЦПК України. До них законодавець відносить: попередження, видалення із залу судового засідання, тимчасове вилучення доказів для дослідження судом, привід.

Слід звернути увагу на те, що в юридичній літературі існує декілька підходів до класифікації заходів процесуального примусу. Як правило, такі заходи класифікують за формою прояву протиправної поведінки [1, с. 190-191], а також за їхньою процесуальною спрямованістю [2, с. 214-215].

Зокрема, залежно від того, в якій формі проявляється протиправна поведінка порушника, заходи процесуального примусу поділяються на: 1) заходи, що призначаються за протиправні дії особи; 2) заходи, що призначаються за протиправну бездіяльність. Класифікуючи заходи процесуального примусу таким чином, слід з'ясувати, які дії та, відповідно, бездіяльність можуть вважатися протиправними під час здійснення цивільного судочинства.

Так, законодавством не передбачено, які дії можуть бути кваліфіковані як порушення порядку в залі судового засідання. І в цьому немає практичної потреби, оскільки перелік таких конкретних дій був би досить «об'ємним». Тому в кожному конкретному випадку суд вирішує, чи порушує особа встановлений порядок. При цьому суд, як правило, керується своїм внутрішнім переконанням щодо громадського порядку. Судова практика показує, що як порушення порядку в залі судового засідання здебільшого розцінюються суперечки та сварки між сторонами, гучні репліки, жвава жестикуляція присутніх тощо [2, с. 214-215].

З огляду на викладене, активні умисні дії особи, спрямовані на порушення встановлених правил поведінки в суді, є протиправними та тягнуть за собою застосування заходів процесуального примусу. Це, зокрема, можуть бути дії, спрямовані на протиправне перешкоджання здійсненню цивільного судочинства, внаслідок яких судочинство не може відбутися взагалі або істотно ускладнюється (хуліганські дії в приміщенні суду, образа судді чи інших учасників процесу, псування обладнання або меблів, пошкодження електричних мереж суду, неправдиві повідомлення про наявність вибухових чи отруйних речовин, порушення санітарного чи протиепідемічного законодавства тощо) [3, с. 273].

Окрім цього, активні умисні дії, у разі вчинення яких суд може застосувати до порушника заходи процесуального примусу, можуть виявлятися у формі неповаги до суду.

Пленум Верховного Суду України у п. 16 своєї Постанови від 13 червня 2007 року № 8 «Про незалежність судової влади» як неповагу до суду визначив злісне ухилення від явки до суду свідка, потерпілого, позивача, відповідача, невідкорення зазначених осіб та інших громадян розпорядженню головуєчого, порушення порядку під час судового засідання, а також вчинення будь-ким інших дій, які свідчать про явну зневагу до суду або встановлених у суді правил.

При цьому не можна оминати увагою той факт, що у кожному конкретному випадку, коли буде встановлено, що особа вчинила умисні дії, які свідчать про неповагу до суду, суд має вирішити питання про притягнення винних осіб до адміністративної відповідальності, яка передбачена статтею 185-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП).

Що стосується протиправної бездіяльності, у разі якої суд також може застосувати заходи процесуального примусу, то тут ідеться про ухилення особи від виконання покладених на неї цивільних процесуальних обов'язків. Така бездіяльність, як уже зазначалося, може виявлятися у формі злісного ухилення від явки до суду свідка, потерпілого, позивача, відповідача, неподання без поважних причин письмових чи речових доказів, що витребувані судом, та неповідомлення причин їх неподання.

Розглянемо зазначені прояви протиправної бездіяльності учасників цивільного процесу на прикладі протиправної бездіяльності свідка, адже саме неявка свідка може суттєво вплинути на подальший розгляд справи, особливо якщо він є єдиною особою, якій відомі певні обставини.

Так, стаття 50 ЦПК України передбачає, що свідок зобов'язаний з'явитися до суду у визначений час і дати правдиві показання про відомі йому обставини. У разі неможливості прибуття за викликом суду свідок зобов'язаний завчасно повідомити про це суд. Таким чином, стаття 50 ЦПК України покладає на свідка два основних обов'язки: 1) з'явитися до суду у визначений час; 2) завчасно повідомити суд про неможливість прибуття за його викликом.

Неналежне виконання свідком покладених на нього обов'язків тягне за собою настання наслідків, передбачених ст. 170 ЦПК України (постановлення однієї з двох можливих ухвал: про продовження судового розгляду; про відкладення розгляду справи на певний строк). Одночасно із з'ясуванням можливості продовження судового розгляду суд вирішує питання про притягнення свідка, який не з'явився у судові засідання,

до відповідальності, передбаченої ст. 185-3 КУпАП. Крім цього, належно викликаний свідок, який без поважних причин не з'явився в судове засідання або не повідомив про причини своєї неявки, може бути підданий приводу (ст. 94 ЦПК України).

Щодо неподання без поважних причин письмових чи речових доказів. Відповідно до ч. 1 ст. 137 ЦПК України, у разі, коли щодо отримання доказів у сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, є труднощі, суд за їх клопотанням зобов'язаний витребувати такі докази. Частина 2 ст. 137 ЦПК України передбачає, що у разі, якщо особи не мають можливості подати доказ, який вимагає суд, взагалі або у встановлені судом строки, вони зобов'язані повідомити про це суд із зазначенням причин протягом п'яти днів з дня отримання ухвали.

Таким чином, у цьому разі протиправна бездіяльність може проявлятися у двох формах: 1) неповідомлення суду про неможливість подати докази; 2) неподання доказів, у тому числі і з причин, визнаних судом не поважними. Як захід реагування на подібні прояви протиправної бездіяльності суд може постановити ухвалу про тимчасове вилучення таких доказів для дослідження судом (ст. 93 ЦПК України).

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що доктринальне значення класифікації заходів процесуального примусу залежно від форми прояву протиправної поведінки полягає в тому, що зазначена класифікація дає змогу провести чітку диференціацію підстав застосування заходів процесуального примусу залежно від наявності динамічного складника у поведінці учасників цивільного процесу, що, своєю чергою, є визначальним фактором у виборі конкретного заходу процесуального примусу, який буде застосовано судом до порушника.

Класифікуючи заходи процесуального примусу за другим виокремленим нами критерієм – їхньою процесуальною спрямованістю, за основу слід брати мету їх застосування. У відповідному контексті ми поділяємо позицію більшості науковців, відповідно до якої заходи процесуального примусу залежно від процесуальної спрямованості доцільно диференціювати на 2 групи: 1) заходи процесуального примусу, що застосовуються до порушників порядку в залі судового засідання (попередження і видалення із залу судового засідання); 2) заходи процесуального примусу, що забезпечують процес доказування (тимчасове вилучення доказів для дослідження судом і привід).

Зокрема, такі заходи процесуального примусу, як попередження та видалення із

залу судового засідання, можуть бути застосовані судом до осіб, які не виконують розпоряджень головуючого. Розпорядження головуючого – це усні владні вказівки суду учасникам процесу, спрямовані на забезпечення порядку в судовому засіданні [4, с. 298].

У разі порушення порядку під час судового засідання або невиконання розпоряджень головуючого застосовується попередження про неприпустимість порушення порядку і можливість видалення порушника із залу судового засідання.

Попередження вноситься лише один раз, оскільки у разі повторного вчинення зазначених дій суд вправі видалити особу із залу судового засідання. Попередження і видалення із залу судового засідання можуть застосовуватися щодо учасників цивільного процесу, а також будь-кого із осіб, присутніх у залі судового засідання. Так, наприклад, якщо після застосування до перекладача попередження він продовжує порушувати порядок під час судового засідання або не виконувати розпорядження головуючого, суд має оголосити перерву і надати час для його заміни. Вважається, що заміна може бути здійснена щодо всіх осіб, які в судовому засіданні виконують свої професійні обов'язки, якщо їх видалення призведе до неможливості подальшого розгляду справи [2, с. 215].

Таким чином, основний зміст такого заходу процесуального примусу, як попередження, проявляється в офіційному, від імені держави, осуді протиправних дій правопорушника судом та попередженні його про недопустимість такої поведінки в майбутньому. Водночас застосування до особи заходу процесуального примусу у вигляді видалення особи із залу судового засідання можливе лише у разі повторного вчинення порушення після того, як суд застосував попередження.

Отже, ключовою ознакою, на підставі якої попередження та видалення із залу судового засідання об'єднують в одну групу заходів процесуального примусу, є вчинення порушення безпосередньо у залі судового засідання.

Виходячи з наведеного, вбачається, що ще одним критерієм, на підставі якого можна класифікувати заходи процесуального примусу, є місце вчинення правопорушення – безпосередньо у залі суду або поза ним. З огляду на зазначене, визначені законодавцем заходи процесуального примусу відповідно до вищевказаного критерію можна умовно поділити на: 1) заходи реагування на порушення, вчинені у залі суду (попередження, видалення із залу судового засідання); 2) заходи реагування на порушення, вчинені поза судом

вим засіданням (привід, тимчасове вилучення доказів для дослідження їх судом).

Повертаючись до класифікації заходів процесуального примусу залежно від їх процесуальної спрямованості, проаналізуємо ті з них, які забезпечують процес доказування.

Відповідно до ст. 57 ЦПК України доказами є будь-які фактичні дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Ці дані встановлюються на підставі пояснень сторін, третіх осіб, їх представників, допитаних як свідків, показань свідків, письмових доказів, речових доказів, зокрема звуко- і відеозаписів, висновків експертів.

Виконання основних завдань цивільного судочинства, визначених у ст. 1 ЦПК України, залежить від ефективності процесуальної діяльності, спрямованої на встановлення об'єктивної істини у справі, тобто від процесу доказування. У ЦПК України (ст. ст. 57-60, 50-53, 131-150 та ін.) встановлено процесуальний порядок одержання, дослідження та оцінки доказів.

У разі неподання без поважних причин письмових чи речових доказів, що витребувані судом, та неповідомлення причин їх неподання суд може постановити ухвалу про тимчасове вилучення цих доказів для дослідження судом (ч. 1 ст. 93 ЦПК України). Крім того, у разі відсутності у судовому засіданні належно викликаного свідка та неповідомлення такого про причини його неявки суд може постановити ухвалу про привід свідка через органи Національної поліції з відшкодуванням у дохід держави витрат на його здійснення (ч. 1 ст. 94 ЦПК України).

Виходячи з наведеного, можна стверджувати, що ключовою функцією таких заходів процесуального примусу, як привід та тимчасове вилучення доказів для дослідження їх судом, є забезпечення процесу доказування.

Завершуючи дослідження заходів процесуального примусу у цивільному судочинстві та наявних підходів щодо їх класифікації, слід звернути увагу й на такий аспект.

ЦПК України у ст. ст. 90-94 регламентує вичерпний перелік заходів процесуального примусу. Водночас, на нашу думку, регламентований законодавцем перелік заходів процесуального примусу не можна вважати вичерпним, оскільки низка положень, які передбачають застосування заходів процесуального примусу, розміщена й в інших статтях ЦПК України. Зокрема, норми, що їх містять ст. ст. 133 і 137 ЦПК України, регламентують заходи процесуального примусу щодо витребування доказів, норми

ст. 132 ЦПК України – заходи процесуального примусу щодо збирання доказів, норми ст. 146 ЦПК України вказують на заходи процесуального примусу, що застосовуються у разі ухилення відповідача від участі у судово-біологічній (судово-генетичній) експертизі. Таким чином, для уніфікованого застосування заходів процесуального примусу глава 9 «Заходи процесуального примусу» ЦПК України потребує суттєвого доопрацювання.

Також слід зазначити, що нині, хоча визначені законодавцем заходи процесуального примусу і мають немайновий характер, досить вірогідним є введення в дію системи штрафів за порушення встановлених правил під час здійснення цивільного судочинства, що, у свою чергу, дасть змогу класифікувати заходи процесуального примусу за ознакою настання фінансово несприятливих наслідків для порушників.

Висновки

Дослідження цивільного процесуального законодавства України, а також наявних у науковій доктрині підстав для класифікації заходів процесуального примусу дало змогу нам дійти таких висновків.

1. Заходи процесуального примусу доцільно класифікувати за:

1) формою протиправної поведінки порушника на: а) заходи, що призначаються за протиправні дії особи (попередження і видалення із залу судового засідання); б) заходи, що призначаються за протиправну бездіяльність (тимчасове вилучення доказів для дослідження судом і привід);

2) процесуальною спрямованістю на: а) заходи процесуального примусу, що застосовуються до порушників порядку в залі судового засідання (попередження і видалення із залу судового засідання); б) заходи процесуального примусу, що забезпечують процес доказування (тимчасове вилучення доказів для дослідження судом і привід);

3) місцем вчинення правопорушення на: а) заходи реагування на порушення, вчинені у залі суду (попередження, видалення із зали судового засідання); б) заходи реагування на порушення, вчинені поза судовим засіданням (привід, тимчасове вилучення доказів для дослідження їх судом).

2. Доктринальне значення класифікації заходів процесуального примусу залежно від форми прояву протиправної поведінки полягає в тому, що така класифікація дає змогу провести чітку диференціацію підстав застосування заходів процесуального примусу залежно від наявності динамічного складника у поведінці учасників цивільного процесу, що, своєю чергою, є визначальним фактором у виборі

конкретного заходу процесуального примусу, який буде застосовано судом до порушника.

3. Хоча на сьогодні визначені законодавцем заходи процесуального примусу і мають немайновий характер, досить вірогідним є введення в дію системи штрафів за порушення встановлених правил під час здійснення цивільного судочинства, що, у свою чергу, дасть змогу класифікувати заходи процесуального примусу за ознакою настання фінансово несприятливих наслідків для порушників.

Список використаних джерел:

1. Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України / [С. В. Ківалов,

Ю. С. Червоний, В. О. Єрмолаєва та ін.] ; Ю. С. Червоний (ред.) ; пер. з рос., перероб. і доп. – К. : О. : Юрінком Інтер, 2008. – 656 с.

2. Цивільний процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар / [С. С. Бичкова, Ю. В. Білоусов, В. І. Бірюков та ін.] ; С.С. Бичкова (ред.). – К. : Атіка, 2008. – 840 с.

3. Кравчук В. М. Науково-практичний коментар до Цивільного процесуального кодексу України : станом на 1 жовтня 2010 р. / В. М. Кравчук, О. І. Угринюк. – 2-ге вид., перероб і допов. – Х. : Фактор, 2010. – 786 с.

4. Цивільний процесуальний кодекс України : наук.-практич. коментар : станом на 22.06.2010 / І. В. Андронов [та ін.] ; за ред. Є. О. Харитонova [та ін.]. – К. : «Правова єдність», всеукраїнська асоціація видавців, 2010. – 648 с.

Научная статья посвящена анализу дифференциации мер процессуального принуждения в гражданском судопроизводстве. В ходе исследования приведены и проанализированы теоретические подходы к классификации мер процессуального принуждения, выделен новый критерий для такой классификации – место совершения противоправного поведения. Исследовано содержание понятия «неуважение к суду». Акцентировано внимание на роли мер процессуального принуждения в обеспечении эффективности процесса доказывания в гражданском судопроизводстве.

Ключевые слова: классификация, меры процессуального принуждения, распоряжения председательствующего, правила суда, неуважение к суду, предупреждение, удаление из зала судебного заседания, привод свидетеля, показание свидетеля, изъятие доказательств для их исследования судом.

The scientific article is devoted to the differentiation of procedural coercion in civil proceedings. During research presented and analyzed theoretical approaches to the classification of procedural coercion, singled out new criterion for such classification – the place of the commission of unlawful conduct. The concept of «contempt of court» was researched. The attention is focused on the role of procedural coercion to ensure the efficiency of proof in civil proceedings.

Key words: classification, measures of procedural coercion, orders presiding, rules court, contempt of court, warning, removal from the courtroom, bringing to court, witness testimony, seizure of evidence for their investigation by the court.